

Andelko Badurina

RAZVOJ SAKRALNOG PROSTORA (III)

Kršćanski sakralni prostori

2. Sakralni prostor Istočne crkve

Dok je kršćanski Zapad zbog nadiranja »barbara« u rasulu i transformaciji, Istočno rimsko (kršćansko) carstvo, osim nemira na granicama, proživljava relativno mirno razdoblje s povoljnim prilikama za razvoj umjetnosti. Tako će i sakralna arhitektura u predjelima pod dominacijom Bizanta (Istočni Mediteran, Mala Azija, Grčka i Jadran) doživljavati od 5. do 7. stoljeća (do prodora islama) svoj apogej u kojem su po cijelom carstvu ostvarena brojna djela monumentalnih sakralnih prostora — crkava.

Na temelju dvaju oblika ranokršćanskih crkava — longitudinalne (latinske, zapadne) bazilike i centralne (križne, istočne) bazilike-ovdje je stvorena u nekim vrhunskim ostvarenjima idealna sinteza jednog i drugog oblika tako da u dijelu svetišta prevladava centralna organizacija prostora dok se na strani ulaza prostor izdužuje. Najrječitiji primjer te idealne sinteze je crkva Svete Sofije u Carigradu (sl. 1).

U pojedinim dijelovima carstva i u pojedinim vremenima u tih nekoliko stoljeća dolazi do raznih varijacija tako da ponegdje i ponekad prevladava longitudinalni tip (sl. 5), a ponegdje centralni tip križnog (sl. 4) ili pak kružnog (sl. 2 i 3) oblika. Tu je često prisutna oscilacija između rastvorenog, prozračnog prostora i zatvorenog, zgusnutog prostora, između prostora s puno svjetlosti i prostora s transformiranim svjetlom, između »demokratskog« prostora namijenjenog okupljanju velikog broja ljudi, vjernika i »aristokratskog«, »teokratskog« prostora kojemu se puk divi. U »umjetničkom« pogledu tu je istodobno prisutna tendencija »odricanja« od antičke baštine i njeno prihvaćanje, »održanje« te preoblikovanje njenih dostignuća.

Nakon »unutrašnjih i vanjskih nemira«, kako se to obično kaže, u 8. i 9. stoljeću, Bizant gubi mnoga područja svoje izravne vlasti na jugoistoku i zapadu Mediterana, sabire se i konsolidira geopolitički (Mala Azija i Balkanski poluotok) i umjetnički (odriče se mnogo obličnosti), te krajem 9. stoljeća dolazi do, možemo reći, konačnog određenja »bizantskog« sakralnog prostora, a to je centralni tip prostora u obliku križa jednakih krakova upisanih u kvadrat ili pravokutnik, tzv. »upisani križ«, prostora koji je izvana kvadratičnog ili pravokutnog izgleda s razvede-

nim apsidalnim dijelom (tri apside) i, s pomoću krovova i kupola razigranim pokrovom (jedno do pet kupola), te naglašenim narteksom na ulaznoj strani. U unutrašnjosti i tlocrtu jasno je prepoznatljiv križ jednakih krakova (sl. 7), razvedeni križ, ili skraćenih poprečnih krakova i sažetih bočnih brodova (sl. 8b), ili pak tako da unutrašnjost uopće nema stupova nego su oni samo naznačeni pomoću lezena prislonjenih uza zid (sl. 8a) koji prihvaćaju teret kupole stvarno ili tek samo vizualno.

Središte građevne djelatnosti u ovom se razdoblju i slijedećim razdobljima prenosi na sjever, na Balkanski poluotok i još dalje na sjever u Rusiju.

Premda će i ovdje prevladavati centralni oblik građevine, i to u obliku križa upisanog u kvadrat ili pravokutnik, ipak će se u pojedinim razdobljima i pojedinim područjima javljati i specifični oblici.

Ovdje donosimo kratak pregled sakralne arhitekture Istočne crkve na području Jugoslavije.

U najstarijem razdoblju (10. i 11. st.) središte građevne djelatnosti je na području Makedonije. Tu prevladava tzv. »Ohridsko-prespanska« škola s jednostavnim oblikom križnog tlocrta u kvadratu (sl. 7).

U »Raškoj školi« (12. i 13. st.) prevladava tip sažetog križa. To su uglavnom jednobrodne »bazilike« bez stupova s pomoću lezena tek naznačenim bočnim brodovima, narteksom na pročelju (priprata), s troapsidalnim ili jednoapsidalnim završetkom, te naglašenom kupolom nad stvarnim ili tek naznačenim križištem (sl. 8 i 9).

U »Kosovsko-makedonskoj« školi (14. st.), kada crkveno graditeljstvo doživljava svoj vrhunac, prevladava tip razvijenog, upisanog križa, s jednom, a ponekad i pet kupola, s tri apside te narteksom na pročelju (sl. 10 i 11).

U »Moravskoj« školi (15. st.) susrećemo dva tipa crkava: čisti upisani križ (sl. 12b) i sažeti upisani križ (sl. 12a) nešto izduženog oblika, a oba su tipa kombinirana s trolistom. (sl. 13).

U 16. i 17. stoljeću, zbog nepovoljnih političkih i gospodarskih prilika, građevna je djelatnost veoma smanjena, a javljaju se svi stariji oblici, dakako u skromnijem obujmu.

Od 18. do 20. stoljeća građevna djelatnost se pojačava, a prevladava tlocrtni i prostorni oblik sažetog križa s jednom ili tri apside te kupolom koja često izostaje.

U Rusiji centralni tip prostora na križnoj osnovi poprima specifične, veoma razvedene oblike, u kojima središnja kupola često ima izvana oblik veoma visoke mnogostranične piramide, a vrhunac unutrašnje (tlocrtne) i vanjske razvedenosti, prostora i plašta, postiže u sabornoj crkvi Svetog Vasilija Blaženog u Moskvi (sl. 14).

Unutrašnjost crkava istočnog obreda prema posebnim zahtjevima liturgije ima i poseban razmještaj prostora i poseban namještaj u tom prostoru. Apsidalni, završni dio crkve, svetište, koje je namijenjeno samo

liturgijskim osobama i u kome se nalazi žrtvenik, a na njegovim stranama sažeti ili razvijeni prostori pastoforija (orothesis i diakonikon), od ostalog prostora koji je namijenjen vjernicima odijeljen je oslikanom visokom ogradom, ikonostasom, na kojem je u slikama razrađen cijeli jedan teološki program. U prostoru namijenjenom vjernicima posebno mjesto zauzima ambon, pa zatim carski prijesto, pijevnice te niz manjih dijelova namještaja.

Vanjski volumen crkava istočnog obreda poštiva i naglašava unutrašnji raspored prostora. Veoma bogatom arhitektonskom artikulacijom naznačeni su svi dijelovi unutrašnjeg prostora, sažetog ili razvijenog križa, sa svim nosačima tereta i masa (sl. 3 i 8), apside su vidljive i izvana (dok su iznutra polukružne, izvana su poligonalne), kupola je posebno naglašena, na pročelnoj strani iznad narteksa diže se jedan ili dva zvonika (sl. 13).

Za razliku od crkava zapadnog obreda crkve su istočnog obreda orijentirane tako da im pročelje gleda na istok.

U »bizantskoj« arhitekturi, uz estetske i stilske datosti, gotovo uvijek je prisutna i naglašena simbolika. U tlocrtu je gotovo uvijek prisutan križ. Kupola je svojim oblikom simbol neba, a to je posebno naglašeno slikom Pantokratora u njoj. Kao što Pantokrator, Sjevladar vlada sve-mirom, tako i ovdje njegova slika dominira cijelim crkvenim prostorom, vidljiv je u cijelosti ili djelomično iz svih dijelova crkve. Cijela ostala unutrašnjost crkve oslikana je mozaicima ili fresko-slikama na kojima je istodobno prikazana i nebeska hijerarhija, i najvažniji prizori iz Evanđelja i Tradicije, a u sve su to uklopljena najvažnija otajstva kršćanske vjere, cijela dogmatika zajedno s pučkim vjerovanjem (sl. 15 i 16). Na tim slikama (a slika, ikona je u Istočnoj crkvi uvijek igrala posebnu i presudnu ulogu u vjeri puka i teologa), vjernicima se likovno predaju otajstva vjere, a oni vjerujući, od tih slika kao od nazočnih osoba traže pomoć i zaštitu.

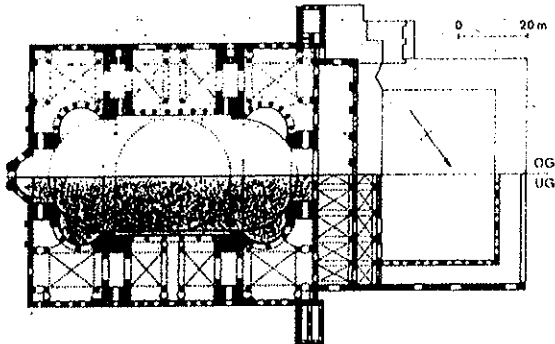
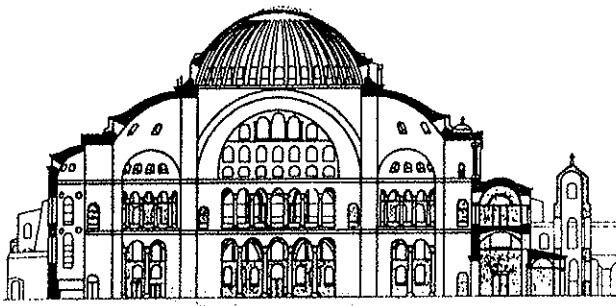
Mogli bismo reći da je Istočna crkva, uz manje ili veće oscilacije, ostala vjernija prvim tekovinama ranokršćanske arhitekture na svom području negoli Zapadna crkva, kako ćemo kasnije vidjeti, ali je istodobno ostala i statična, neprilagodljiva potrebama i ukusima (ako se o ukusima smije raspravljati). S druge pak strane činjenica je da danas kod ljudi u Zapadnoj Evropi vlada veće zanimanje za bizantske ikone i za posjet bizantskim manastirima i crkvama negoli za naše zapadnjačke slike i samostane. Je li to samo pitanje egzotike?

Važnija korištena literatura (uz ranije citiranu):

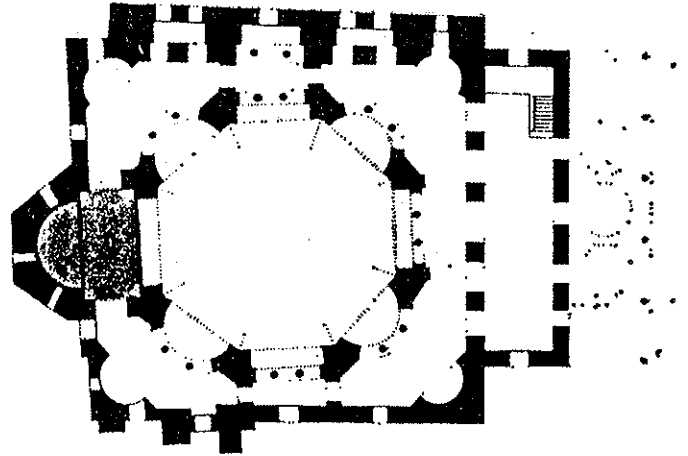
A. DEROKO, **Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovjekovnoj Srbiji**, Beograd 1962.

DAVID TALBOT RICE, **Art of the Byzantine Era**, London 1963.

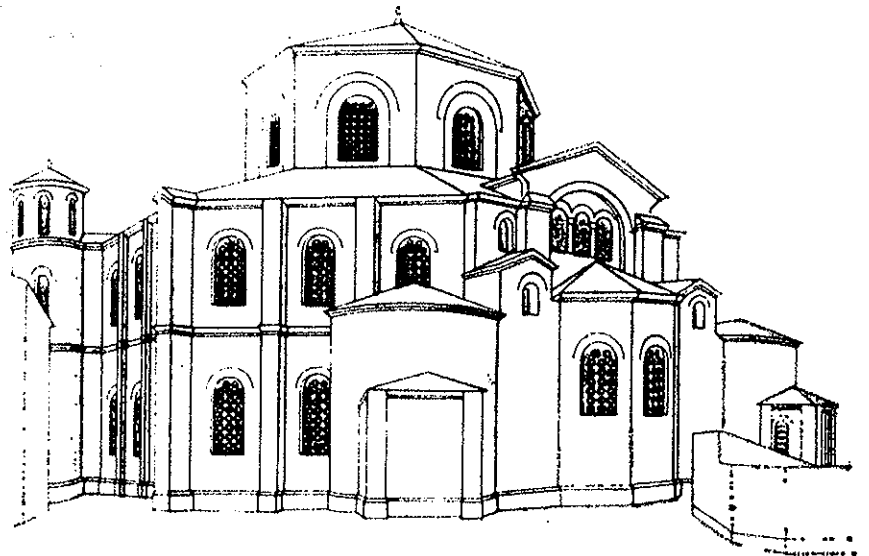
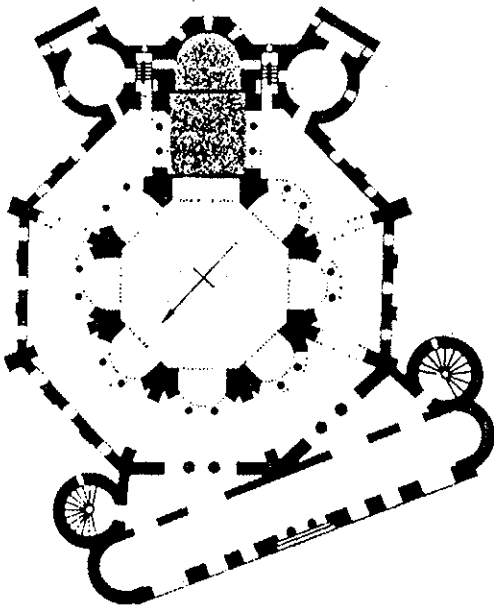
K. ONASCH, **Kunst und Liturgie der Ostkirche ...**, Wien — Köln — Graz, 1981.
dtv-Atlas zu Baukunst I, München 1974.

Slika 1.
Sv. Sofija u Carigradu. (523.—537. g.)
Graditelji Antemios iz Trala i Isidoros
iz Mileta.
Tlocrt (UG = prizemlje, OG = prvi kat)
i presjek.

Slika 2.
Crkva Sv. Sergija i Baha u Carigradu
(527. g.)
U tlocrtu izvana prevladava kvadrat,
dok unutrašnjost s pomoću osmerokuta
daje dojam kružnog prostora.

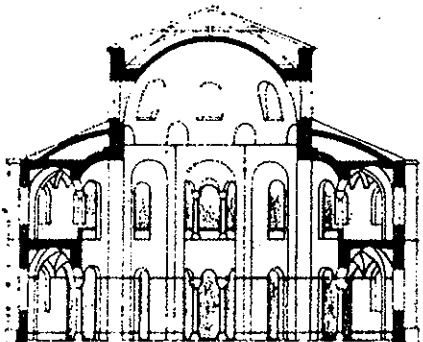
Slika 3.

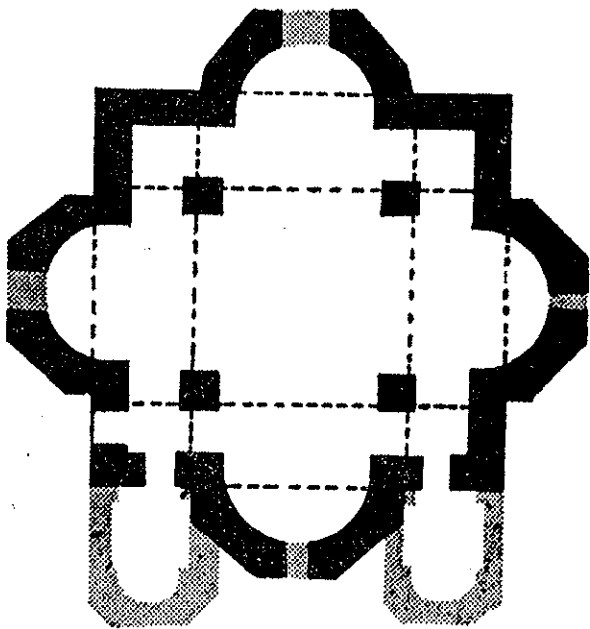
Ravenna, San Vitale (oko
530. g.)

Tlocrt, presjek i pogled.

Tlocrt iznutra i izvana ima
oblik osmerokuta, ali ku-
pola mu daje izrazito kru-
žni oblik.

Narteks, ugaoni tornjevi
i apsida s vanjske strane
razbijaju strogi kružni ob-
lik.

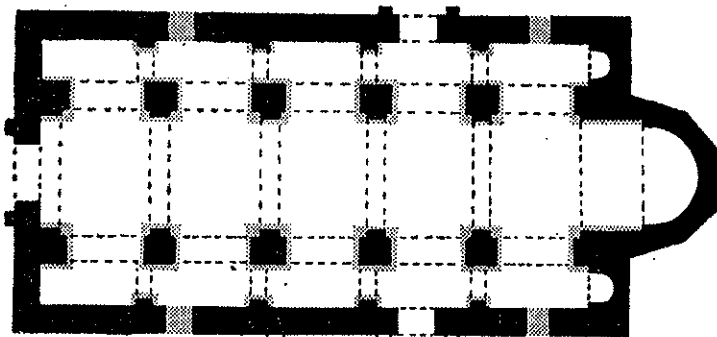

Slika 4.

Katedrala u Bagranu u Armeniji (624. g.)
U tlocrtu je iznutra i izvana jasan križ jednakih krakova, ali je jasno prisutan i oblik četverolista.

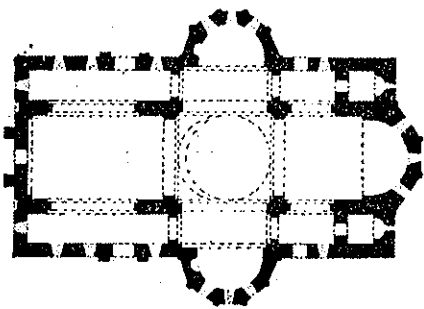
Slika 5.

Gradska crkva u Ani-ju u Armeniji (7.st.)
U tlocrtu je jasan izduženi trobrodni oblik.

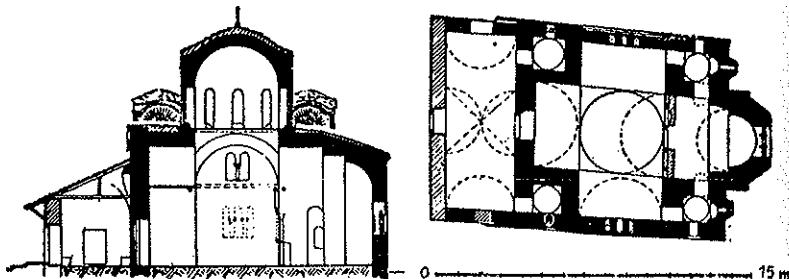
Slika 6.

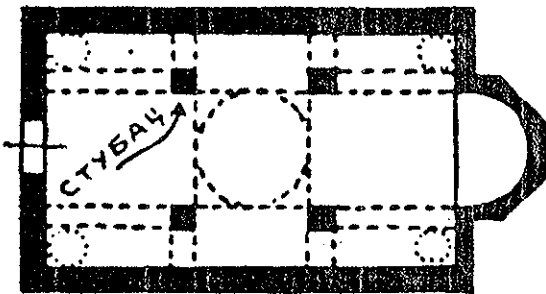
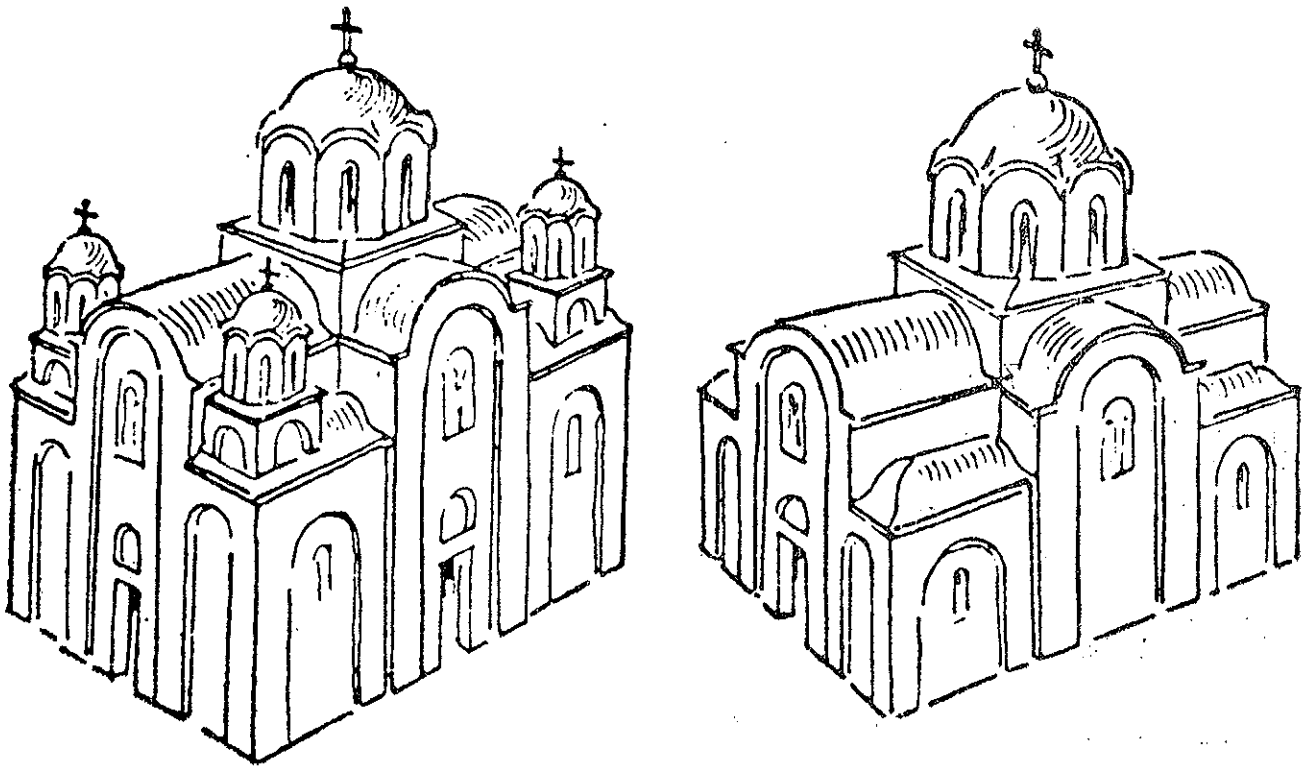
Katedrala u Thalín-u u Armeniji (7. st.)
Kombinacija križnog tlocrta nešto izduženog oblika i trolista.

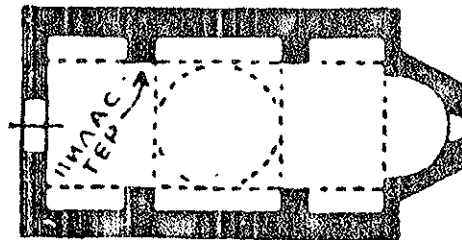
Slika 7.

Nerezi kraj Skopja, manastirska crkva (1164. g.)
Tlocrt, presjek i pogled.
U tlocrtu je izvana skošeni pravokutnik, dok je iznutra jasan križ. Pet kupola jasne su iznutra i izvana.

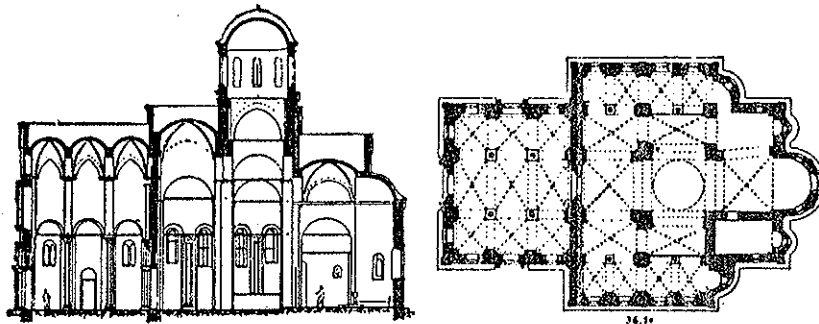
a

b

Slika 8.

Shematski prikaz tlocrtne osnove na temelju križa upisanog u pravokutnik. (A. Deroko)
 a) sažeti oblik s jednom kupolom
 b) razveden oblik s pet kupola.

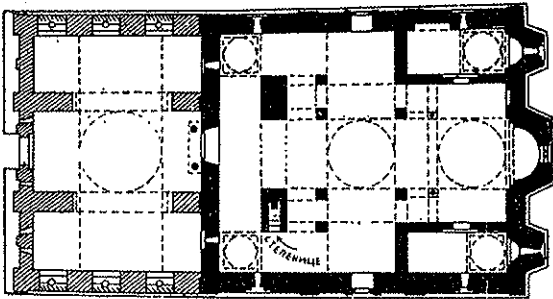

Slika 9.

»Raška škola« — Dečani, manastirska crkva (1335. g.) — (A. Deroko).
 Graditelj fra Vid iz Kotora. Kombinacija zapadne romantičke bazilike i raške (nemanjičke) jednobrodne crkve s kupolom i veoma razvijenim narteksom.

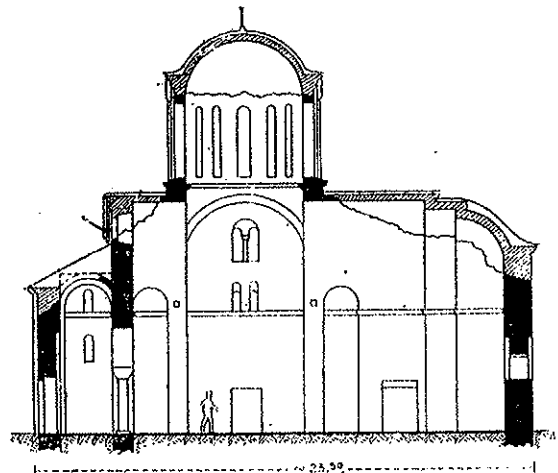
----- 23,00 -----

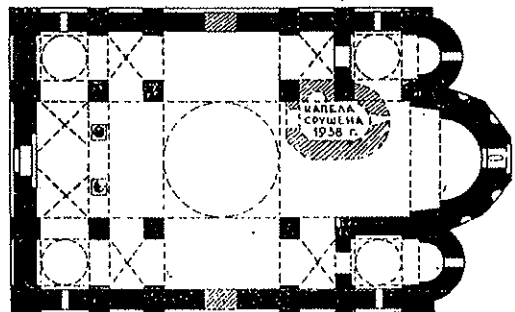
Slika 10.

»Kosovsko — makedonska škola«
Gračanica, manastirska crkva (1315. g.)
(A. Deroko).

Specifični oblik udvojenoga upisanog
križa u pravokutnik.

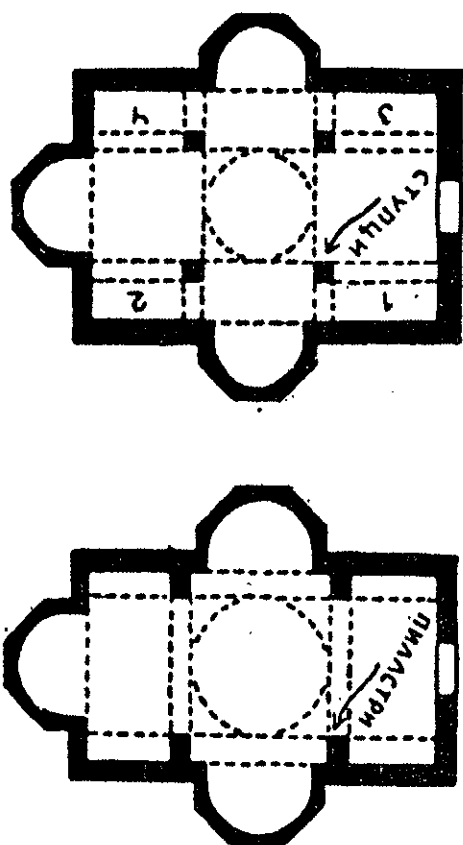
----- 23,50 -----

Slika 11.

»Makedonska škola«
Matejče kod Kumanova manastirska crkva
(1355. g.) (A. Deroko).

Izduženi oblik križa upisanog u pravokutnik s pet kupola.

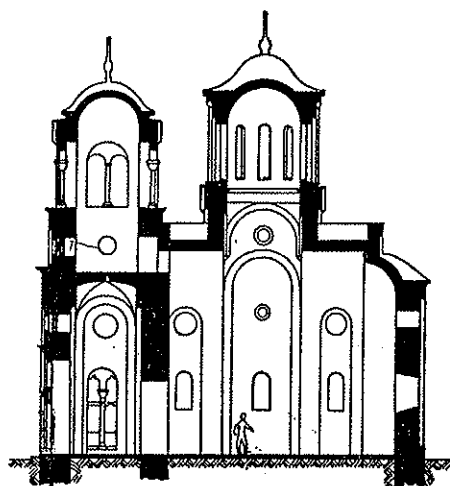
Slika 12.

Shematski prikaz tipa »Moravske škole«.
(A. Deroko).

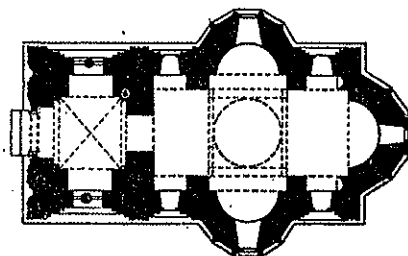
Kombinacija križa upisanog u pravokutnik i trolista (koji smo susreli u armenskoj arhitekturi 7. stoljeća).

a) sažeti oblik

b) razvedeni oblik

1:100

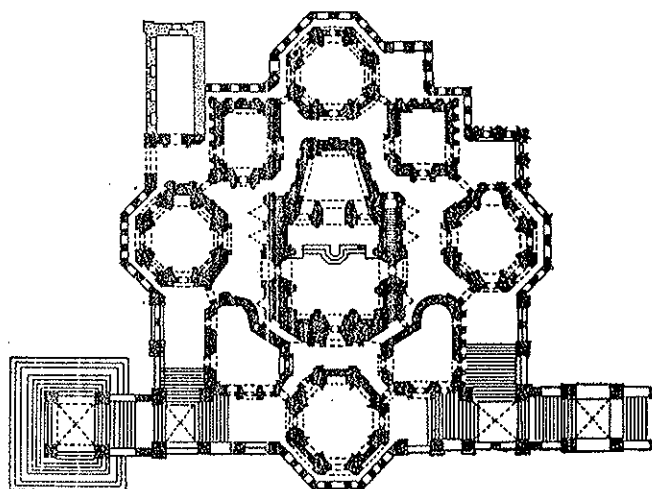
Slika 13.

»Moravska škola«

Crkva Lazarica u Kruševu iz 1372. g.
(A. Deroko)

Kombinacija sažetog križa upisanog u pravokutnik i trolista, s kupolom i naglašenim tornjem.

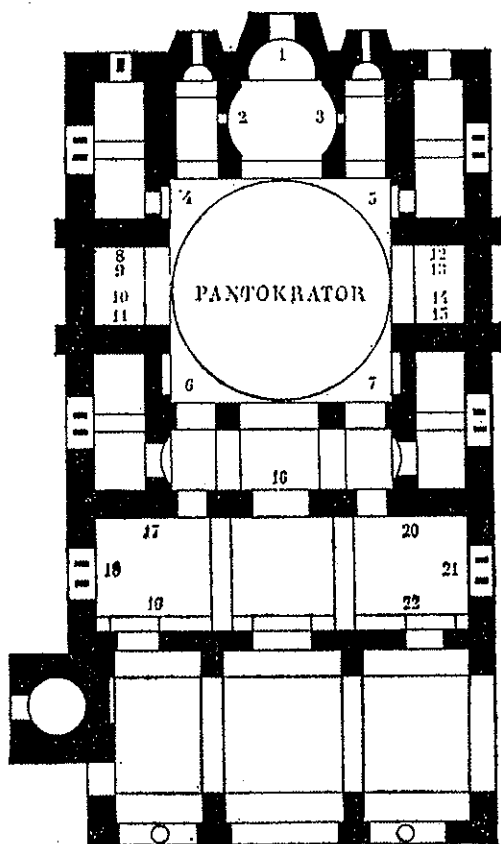

Slika 14.

Moskva, Saborna crkva Sv. Vaslija Blaženog.

Graditelji Barma i Posnik (1555.—1560.).

Premda je u osnovi sadržan i centralni oblik i križ i kupole, u pojedinostima a i u općem dojmu ovdje taj tip poprima sasvim neobičan i izuzetan izgled.

Slika 15.

Idealna ikonografska topografija.
U kupoli dominira cijelim prostorom lik Krista Pantokratora, a na tjemenu apside je lik Bogorodice. Ispod njih su arhanđeli i apostoli, a zatim slijede prizori iz života Krista i Bogorodice.

1. Bogorodica s Djetetom, 2. Mihovil, 3. Gabrijel, 4. Navještenje, 5. Rođenje Kristovo, 6. Preobraženje, 7. Krštenje Kristovo, 8. Rođenje Bogorodice, 9. Raspeće, 10. Ulazak u Jeruzalem, 11. Uskrsnuće Lazara, 12. Poklonstvo Kraljeva, 13. Uskrsnuće Kristovo, 14. Tomina nevjera, 15. Prikazanje u Hramu, 16. Preminuće Bogorodičino, 17. Posljednja večera, 18. Pranje nogu, 19. Judina izdaja, 20. Bogorodica ulazi u hram, 21. Veliki svećenik blagoslivlje Bogorodicu, 22. Molitva Joakima i Ane.

Slika 16.

Sažeta ikonografska topografija.
Kada crkva nema kupole, Krist Pantokrator silazi na tjeme apside, na mjesto Bogorodice, a Bogorodica silazi u za jedno mjesto niže. Ostali ikonografski program ostaje, zavisno od veličine prostora, isti.

